

MÓRICZ ZSIGMOND IFJÚSÁGA

(KISÚJSZÁLLÁSI ÉVEK)

Móricz Zsigmond életére, írói fejlődésére, egész művészetére döntő jelentőségűek ifjúkora tapasztalatai, küzdelmei, élményei. Életrajza adva van műveiben. Életműve tájakkal, emberekkel, az ország népével való érintkezésekből épül fel. Műveinek valóságos földrajzi, néprajzi, történeti háttere van. Ha megismerjük Móricz írói módszerét, kibontjuk egy-egy történetének, alakjának titkát, a szálak majdnem mindig az ifjúság, a gyermekkor első, sokszor súlyos, feledhetetlen élményeiig vezetnek. Ennek tájaira bukkanunk: az Alföld sokszor alig ismert zegzugaira és embereire: alföldi emberekre, akiket ő magyaroknak s az övéinek szeretett nevezni. A szülőföldről elindulva, át a Nyírségen, Hajdúságon, Debrecenen a Kúnságig, Viharsárokig húzódik ez a Tisza kanyargós útjával két oldalt szegélyezett magyar világ. Ennek tájait, falvait, tanyáit, kisvárosait, társadalmát, embereinek ezreit, drámai anyagát, ízt, nyelvét gyűjtötte könyveibe, szólaltatta meg egy izgalmas félszázad állandóan mozgó, változó állapotában. Vele fejlődött maga is, állásfoglalása, emberábrázolása; ezen nőtt emberre, íróvá, naggyá. Alighanem ennek hanyatlásába halt bele csalódottan, mielőtt megpillanthatta volna az újat. Ez realizmusának kulcsa is. A szétkergetett család, a gyakori iskolaváltoztatások körülményei nyitották meg ezt a világot számára.

Első házasságával kirándult a Felvidékre is, könyvtárnyi tanulmány árán a magyar multba, Erdélybe, a forradalom ügye Dunántúlra is elviszi. Harminc éves írói pályának kell eltelnie, hogy Budapestre érjen. Bármily ösztönösnek látszik is ez a vónzalma alföldi világa felé, az ily ösztönösségnek ellene mond állandó országjárása mellett az a tudatos írói program is, amit elindulásánál határozottan megfogalmazott: megírni azt a regényt, amely számtalan kőtetből állna s felölelné az egész magyar életet a kunyhóktól a palotákig. Azért nem valósította meg, mert erre kevés egy emberi élet. De ezt a Magyarországot, ezt a magyart, ezt az embert kereste s az Alföldön találta meg.

Ahol Móricz ifjúkorában időt töltött, ott egy életre igyekezett gyökeret verni, embereket szerzett magának, oda visszatért, mindig azt írta és onnét nem tájtott. Példák mutatják, hogy az ellentmondásos társadalom harcai, huzakodásai, szövevényei között milyen tervszerűen, mennyi leleményességgel, taktikával tartotta kapcsolatait barátaival, embereivel, »alakjaival«, akiket nap-mint-nap leleplezett, megírt, »megsértett.« Milyen ellenállhatatlan szívóssággal eresztette egyre mélyebbre gyökereit ifjúkora világába, az őstalajba. Akikkel fiatal éveiben találkozott, még ha az ellenség soraiba sodródtak is, — élete végéig az ő emberei maradtak. Ott élték tovább életüket agya végtelen gazdag, eleven képtárában. Az emberi arcok, jellemek alaptípusait gyűjtötte itt össze, — ahogyan Jókaitól ezt korán elleste, — s akiket tetszése szerint alakított, összegyűrt, elemeire bontott. »Egész gyermekkorom egyvonású alakokkal telt meg«, — írja Jókai-tanulmányában.

Ilyen hely volt számára Kisújszállás is, ahová családi kapcsolat s egyben iskolai tanulmánya sodorta ifjúsága legvalóságosabb fokán. Itt végezte a gimnázium hatodik, hetedik és nyolcadik osztályát és tette le az érettségi vizsgát. Itt forrtak ki jellemének alapvonásai és társadalmi mondanivalói egy lényeges részének innen vette anyagát. A *Kerek Ferkó*, *Vidéki hírek*, *Úri muri*, *Esőleső társaság*, *Forr a bor*, *Bál* c. regényei s hosszabb elbeszélései jelzik különösképpen azt a témakört, amelyet a Kúnság e vidékéről részben még diák korában kapott. Ha még elbeszéléseit, riportjait, sőt ifjúkori próbalkozásait is ide vesszük, az író négy évtizedes fejlődésének halvány körvonalai is megtetszenek, egyben azok a kapcsolatok is, amelyeket fenntartott ezzel az alföldi várossal egészen haláláig.

Kisújszállásra 1896. decemberében került Sárospatakról, menekültként, tanév közben. A *Légy jó mindhalálig* két utolsó fejezete számol be drámai erővel erről a menekülésről, amely

idejövételét közvetlenül megelőzte. Nagybátyja, Pallagi Gyula, a kisújszállási gimnázium igazgatója jött érte, hogy megszabadítsa. Akkor

»fejét leejtette s szivárvány színű lett a szoba s egyszerre kimondhatatlan vágy fogta el, menni, elmenni innen, abba az iskolába, ahol már ő tanít... ő... a drága, az édes jó bátyja... az égbe... mert az maga az ég...«

Ez a művészi megformálása annak a megaláztatásnak, amely őt ifjúságában először és személyében érte. A sűrített való, a tipikus helyzet, ahogyan hitelessé válhatott az ő szabadulása az emberek, a »felntöttek« karmai közül. A nyers való természetesen más. Tudjuk, nem is Debrecenben történt és nem is így, hanem sokkal megfoghatatlanabban. Az egykori debreceni jeles diák, a szülők reménye és büszkesége 1896. karácsonyára három elégtelen osztályzatot visz haza a pataki kollégiumból: németből, latinból, és görögből. Hadd mondja el ezt is maga, negyvenhárom esztendő távolából visszatekintve:

»... Kijelentettem szüleimnek, hogy bármi történjék is velem, soha többet a pataki kollégiumba be nem teszem a lábam. Másnap megérkezett hozzánk Gyula bátyám, aki a vakációkat rendszerint nálunk töltötte. Meghallotta a család sírását felettem. Nagyon lehangolódott. Megvizsgáztatott s azt mondta: »Nagyon meg vagyok lepve, nem tudom mit csináltál, de tudásod alapján a jelesek közt van a helyed«. Elvitt magával Kisújszállásra, ahol igazgató volt a gimnáziumban. Húsvétkor mindenből jeles lettem, csak két jóm volt, a német és görög. »Cájsz« (Rácz Lajos) azt mondta rám, mikor a fiúk újságotlák neki: — »Hja Kisújszálláson kolbászból fonják a süvényt«. (»Sárospatak«. 1939. Pesti Napló.)

Ezt még két regényében és Jókai-tanulmányában is leírja, így, egyértelműen. Mert ez nagyon fájt. Ekkora sebet s rá ilyen gúnyos megjegyzést talán sohasem kapott. Annnyira fájt, hogy Debrecenre ruházza, nehogy Patak nevét még csak ki kelljen mondania is. Kisújszálláson más helyzet, más környezet fogadja. Fejlődése szempontjából sem jobb, sem rosszabb, mint Debrecenben, mint Patakon, amit könnyen megértünk, ha ismerjük lesújtó véleményét az akkori köznevelési helyzetről, szerte az országban. Ösztönösen, majd egyre tudatosabban száll szembe a kor iskolai szellemével, amely a fennálló társadalmi rend tükré. Ismeretkörét, világnézetét, jellemét olvasmányai, önállósuló gondolkodása, tépelődése, az élet tényei, eseményei, nagybátyjával, iskolatársaival folytatott vitái alakítják. Annnyit mindenestre érzett, hogy ebben a fiatal tanárokból csak nemrég verbuvált iskolában valami roppant névsúlyyedés van a két híres és nagy Kollégium után. De a vaskalap korántsem olyan kemény, mint a »börtön« Patakon, ahol a tanárok életkora akkor volt a legmagasabb. Miklós öccse találóan jellemzi így: »Debrecenben tanult meg látni, Patakon ítélni, Kisújszálláson túlélni a bajt«. Itt valahogy más a küzdő mezőny, mások a feltételek, bárkivel felveheti a harcot, ha akarja, ha érdemes.

Az igazgató nagybácsi »megváltói« szerepe viszont abban a percben megszűnik, mikor belép ebbe az iskolába. Úgy értjük, hogy a fiatal diák engedni el, tasztja el magától ezt a kezét, mert roppant teherrel vált. Mégis tény, hogy ott van és nem kell többé félni. Hogy »mostmár felszabadult ember az emberek között«, megnyílt az út a jövő felé. Feloldotta kezét a harcra az egyetlen célért: fróvá lenni. Itt dől el ez a kérdés is végképpen, visszavonhatatlanul.

Ebben nagy szerepe van Pallagi Gyulának. Hangsúlyozzuk: nem mint igazgatónak, hanem mint a tizennyolc-húsz éves, férfivá érő Móricz legmértöbb ellenfelének, a forrongás éveiben. És mint a Móricz-Pallagi familia rendkívül lekötözött és igénybevett anyagi támaszá-
nak. Nem hiába állít felejthetetlen emléket művei egész sorában a finom, mégis éles vonásokkal megrajzolt Isaák Gézának, a kor, a századforduló e rokonszenves, tragikus hőségének, »ifjúkora ideáljá«-nak.

Anyai nagybátyja volt, akit Móricz Bálint a lovak mellől visz a debreceni Kollégiumba, mert parasztnak nem való és olyan feje van, amelyet háromszáz diák közt se találnak még egyet. Legyen pap, aki visszaszerzi az Isaákoktól a birtókat és kastélyt. De ennél még többet vállalt: megállítani a Pallagiakat a meteorsorsban, felemelni a Móriczokat a magyar néptenger mélyéből, hogy a két pólus végre a történelem további viharaiiban kiegyenlítődjék. Pallagi Gyula 1867-ben született. Egész diákkorát szakadatlanul nagyúri gyerekek instruktoraként töltötte. A középiskola nyolc osztályát hat év alatt végezte el s a klasszikusokon kívül az olasz, spanyol, angol, német, francia, orosz nyelveken is áttöri magát. Érettségi után Pestre jutva gépészmérnök szeretett volna lenni, de az ehhez szükséges anyagi alapot megfeszített munka árán sem tudta előteremteni, így lett matematika-fizika szakos bölcsész. Egyetemi hallgató korában történt, — még mindig instruktor — hogy egyik tanítványa apjának többezer forintos váltóját írta alá s az igen nagy úr öngyilkosságba menekült az adósságok elől. Ennek Pallagi csak a kamatait törleszthette élete végéig. A nagyon gazdag családok fiai mellett viszont megtanulta, hogyan kell az urak közt mozogni, s az életben helytállni. A négy Pallagi testvér

közül, — így jellemzi Móricz — »Gyula volt a legtisztábban kikristályosodott gentleman . . . pompás sportember volt, karcús és hajlékony . . . « Az egyetlen már szaklapban jelenik meg munkája. Fiatal tudósként kerül Gyulai Pálék társaságába, akinek kedvence és gyakori vendége Leányfalun. Gyulaiék lapjába is dolgozik. A Budapesti Szemlében értekezése jelenik meg Helmholzról és egy a természettudományos megismerésről. Eötvös Loránd maga mellett akarja tartani, egyelőre két évig fizetés nélkül. Súlyos anyagi terhei ezt nem engedik s így kénytelen lelépni a tudományos kutatás, egyben az érvényesülés útjáról. 1892-ben Pozsonyban, a kereskedelmi akadémiánál kezd tanári működését. Tanárnak éppoly kiváló, mint tudósnak: ritka átadó képességű, sokat fáradozik egy élvezhető matematikai tankönyv meg születéséért. Rendkívül ismerte a világirodalmat. Shakespeare, Byron, Vörösmarty, Arany mindennapi olvasmánya volt; verseket is írt, nagy önkritikával, — jegyzi fel róla Szeremley Barna tanártársa. Angol, francia, német regényeket fordít, kiadók megbízásából, pl. Kipling Dzsungel könyvé-t is. Részt vesz az Akadémia tájszótárának elkészítésében. Szelíd, komoly egyéniségével egyszerre megnyerte a várost, tanártársai többségének bizalmát. Móricz műveiben, elszórt feljegyzéseiben olyan nevelőt állít benne előlünk, aki a fiatal lélek minden rezdülését ismeri s kellő pillanatban ott van segítségével, ahol kell. »Ugy hasonlított az arca a jó Jézus Krisztuséhoz, éppoly szelíd, jó szakála van, barna szakála, erős szeme, ami átlát a sziveken és mindenható . . . « (*Légy jó mindhalálig.*) Kisújszállásra 1893-ban kerül, az akkor hat osztályosból nyolc osztályossá fejlődő államilag segélyezett református gimnáziumba tanárnak. 1895-ben doktori címet, később magántanári képesítést szerez. Kis fizetésből, szerény körülmények között él édesanyjával a Kossuth-utca 13. számú parasztház hónapos szobájában három éven át. Innét költözik be az új, tágas igazgatói lakásba 1896-ban, mint megbízott igazgató, ahol néhány hónap múlva szép, déli, napos diákszobát ad unokaöccsének, Zsigának.

Kisújszállás népessége a kilencvenes években már eléri a tizenháromezret, rendezett tanácsú város, nagybirtoka nincs, határa viszont kicsi, mindössze 19 786 kat. hold. Kibővült gimnáziuma új, tágas, kétemeletes épületbe költözik, a régi öreg tanárok nyugalomba mennek s egészen újaknak, fiataloknak adják át a helyüket. A közel kétszázötven létszámú diáksereg a jövés-menés, állandó mozgás képét mutatja szinte évről-évre. A VI. osztálynak, melybe Móricz jön, 26 tanulója van. Ennek csak negyede helybeli, a többi az ország különböző részéből verbuválódott. Év végén a VII. osztályba ennek is fele megy át, a többi megbukik, kimarad, más iskolában próbál szerencsét s jönnek helyettük újak. Nem múlik el év a kilencvenes években, hogy tanárváltozások ne történnének. Móricz évközi megjelenése sem feltűnő. 1896. december 31-én kelt felvétel iránti kérvényében az első félévi tandíj fizetése alóli mentességét kéri, tekintve, hogy Sárospatakon is tandíjmentes volt. Az igazgató-tanács méltányolja kérését, ugyanakkor azonban a második félévi tandíj és egyéb illetek kifizetésére kötelezi. Egyszer, mellékesen megkérdézi a tanárja, milyen osztályzata volt Patakon történelemből, erre ő büszkén mondta be egyetlen jelesét. Az új diáktársat mindenki jelesnek fogadta el. Az igazgató öccse, ott is lakik nála, ez éppen elég ok arra, hogy bizonyos bizalmatlan léggör alakuljon ki körülötte, amely csak igen lassan engedett fel, a VIII. osztályban, amikor egészen megismerhették, de annyira sohasem, hogy valaki lakásán meglátogatta volna.

A VI—VII. osztályban nem mutat különösebb iskolai és közösségi tevékenységet. Ahhoz a közösséghez, mely bizalmatlan hozzá, nem közeledik. Tanulni nem nagyon szeret, még kevésbé beszélni, — mint ezt egyik sárospataki felolvasásában öreg fővel bevallja. Annál inkább szeret mással foglalkozni. Osztálytársai tudják, hogy komoly dolgok foglalkoztatják, de hogy író akar lenni, azt az édesanyján kívül senki se tudja. Osztálytársa, a jeles Pápay Pál írja róla: »már akkor nem a tényleges két évvel volt ő öregebb felfogás dolgában nálunk, hanem legalább öt-hat évvel«. Maga írja rövid önéletrajzában: »voltam, ami vagyok, embrióban már kis komoly, szigorú, sovány, lusta, ábrándozó, tervkovácsoló, túljó és hirtelen rossz ember, — végig a félországban, gonosz tanárokon, tehetetlen megnyilvánításokon.« (*Érdekes Újság Dekameronja*, 1913). Tehát zárkózott, sokat olvasó, írói tervekben töprengő diáktípus.

Az önképzőkörben nem találja meg azt a színvonalat, mely igényét, ízlését, kielégítené. Már Patakon »illegális« önképzőkört szervez, mellyel színdarabját is betanítatja s előadja otthon, az »udvaron«. Olyan körbe vágnék, ahol bizalmas melegség, nem alapszabályok kötik az embereket. Spontán társulásra, ahol ő versenyezhet, vezethet, diktálhat. Rendkívül vágyott a vezetésre, de csak a válogatottak között. Ilyen közösség Kisújszálláson nincsen. Az »Arany-kör« alapszabályának célkitűzése kiábrándítóan alacsony: »gyakorlottság szerzés önálló dolgozatok készítésében és szavalásban.« A hatodik osztályban még mint rendkívüli tag dícséretet kap a *Népdalok I—III. c.* verséért, szavalás terén Karlovcsyky Endre: *A kis Marie regéjé*-ért. Hetedik osztályban nyilvános ünnepélyeken szavaltat s már mint rendes tag a bírálóbizottság tagja. Egyik értekezése: *Berzsenyi, mint hazafias költő*, elnyeri a 10 koronás pályadíjat, *Április c. rajzáért* jutalmat kap. Ugyancsak ez évben dícsérik meg *Mi az élet: pipafüst c.* elbeszélését is.

A pataki bukott diákból év végére jeles lesz (csak görögéből van jó osztályzata). Hetedikben csak általános »jó« eredményt ér el. Ebben már szerepe van merész irodalmi vállalkozásának : színdarabot ír az Akadémia pályázatára. Az ötfelvonásos tragédia Sertoriusról szól, a fellázadt rabszolgavezérről s alapeszméje körülbelül ez : Sertoriusnak fáj a nép elnyomása, elindult hát az urak ellen, hogy fegyverrel kenyeret, jogot szerezzen testvéreinek. Ezt a darabot 1897. decemberétől 1898. júliusáig írja. Külön nyelvórán franciát tanul nagybátyjától. Az év folyamán féltanfjmentes és a Lovassy-Szakáll alap 40 forintot ösztöndíját kapja meg. Két tanítványa is volt, a polgármester és egy gazdag bérő fia, a magántanításból fedezni tudta ruházódását. Az ezidőből maradt fényképe elszánt, merészen magábamélyülő fiatalembert mutat, amint a Móriczok és Pallagiak között, fenn, karbafont kézzel áll, mint valami nagy feladat, küzdelem küszöbén.

Osztálytársa, Pápay írja róla : »igazi jó barátságban nem volt senkivel sem, inkább bizalmas jó viszonyban egynehányunkkal. Nagyon sok tanulótársával nem volt még jó viszonyban sem, mert azt a kört, amelyikkel érintkezett, a tudás, a magaviselet alapján választotta meg. A körén kívül eső tanuló társaival is fenntartotta az érintkezést, de csak alkalmyszerűen.« Nyilvánvalóan nem egy sebzett lélek gyógyíthatatlan magabazárkózásával, vagy az ifjúkor beteges érzékenysévé állunk itt szemben. Egyelőre egy olyan közösség hiányzik az életéből, melyben ő boldogan vállalna szerepet valamilyen nemes cél érdekében, de ilyen Kisújszálláson nincs, — legalábbis amíg létre nem hozzák.

Móricz kisújszállási éveiről és későbbi kapcsolatairól az irattári feljegyzéseken kívül még néhány élő kortárs, osztálytárs, egyetlen tanár tanúskodik. Gondos, tervezető ifjú volt, ennek bizonyossága munkanaplója, leltára. Néhány kézírata szintén segítségül jött, hogy megközelítően hű képet kapjunk róla. Regényei, különösen a *Forr a bor* és a *Bál*, melyek itt jászódnak, igen gazdag társadalmi élmény-, sőt cselekmény-anyagként kínálkoznak a fennmaradt adatok életteljessé tételére. Mindkettő, szinte adatszerű pontosságával, mintegy ifjúkora krónikájának tekinthető, annyira riportszerű, yers tényekhez tapadó. Megrásukra olyan megrázó történelmi körülmények kényszerítik, mint a harmincas évek elejének súlyos válsága. Maga írja a *Forr a bor*-ról : »Ebbe a könyvembe életemnek egy teli fiókja van beleépítve, a diákélet emlékei . . . Mikor ezt a regényt írni kezdtem, valami különösen egyszerű dologra jöttem rá, arra, hogy a ma tegnaptól lett s a tegnap nem változott meg mára. Abból a rétegből lett a mai Magyarország, amelyik harminc évvel ezelőtt elindult . . . Lehet-e egy ilyen generációtól mást várni, mint ami most van?« (*Pesti Napló*, 1931. dec. 13.) Emlékei oly elevenek, valóság-hűsége annyira köti, hogy a típusformálás eszközeihez is csak itt-ott nyúl. Ott helyben gyűjti az adatokat, az anyagot : valósággal kulcsregényt ír. Mikor megjelent, minden alakját felismerték, még az összetetteket is. Sajtóperrrel fenyegették meg. Pápay Pál, ma is élő osztálytársa, — akit Pétery Pista néven szerepeltet — a könyv egyik példányát, az osztályról és tanárokról készült fénykép kíséretében, (megnevezve rajtuk a regény szereplőit) emlékül a gimnáziumnak ajándékozta. Ezek elvesztek, de nem egy »megfejtett« regénypéldány forgott akkoriban, sőt ma is közkézen a városban. Ugyancsak ő írja nyilatkozatában ; »Móricz diákregényei valóságosak és hitelesek, úgy az alakok, mint a fő események, csak kisebb esetekben van bizonyos kisebb mértékű torzítás.«

A sötét társadalmi kép, — amelyet anyai művében rajzolt erről a korról, s amelyet visszatükröződni lát az iskolában, megadja a kulcsát annak a zárkózottságnak is, amely a már szociális felelősségre ébredő ifjú magatartását jellemzi. Mit talál a Millénum aranyfüstös világában a kisújszállási gimnáziumban, ami társadalomkritikáját oly szenvedélyes szubjektivitással tölti meg, hogy nemegyszer kicsapja az emlékek folyását az epika medréből? Lényegében ugyanazt, mint az ország más iskoláiban is, de az itt még jellemzőbben, még élesebben jelentkezik. Látja, hogy a tanulás a gazdagok kiváltsága, ezek instruktorkkal, összekötéttel vitetik át fiaikat egyik osztályból a másikba, hogy társadalmi rangjuknak megfelelő képéstést szerezzenek. A földbirtokosok, a vezető emberek fiai otthon könnyelműen, gondtalanul élnek, a vidékiek uraknál, tanároknál kapnak szállást. A másik oldalon a kisparaszt, kisiparos fiúkra szennyes, poloskás tömegszállás vár a diákkamrákban, melyek a kisváros mocsaras részén a »Fertő«-ben, erkölcsileg is veszélyes helyen húzódnak meg. Ide tanár, jobbmódú fiú nem is teszi be a lábát. A fiúk alacsony, durva szórakozásokban élnek reménytelen életüket ezeken a menedékhelyeken. Szüleiket is, őket is egyetlen cél vezeti, hogy egykor urak legyenek és megmeneküljenek a szegénytelen munkától. Ha aztán a közgazgatásban elhelyezkedtek, semmit sem törődnek a tömegek érdekeivel, csak magukat igyekeznek kárpótolni az ifjúkor hiányaiért.

A diákok magatartása állandóan foglalkoztatja a rendőrséget is. Móricz itt tartózkodása idején is számos rendőrségi átirat figyelmezteti az igazgatóságot arra, hogy a tanulók »több alkalommal tisztos nőkkel szembeni illetlen magaviseletökkel, sértő megjegyzéssel, fényes nappal követnek el kihágást . . .« Máskor : »A felsőbb osztályú tanulók közül néhányan titkos kéjnyókkal állnak érintkezésben, sőt levelezésben . . .« Aztán : »a városi, egyházi ügyek intézői-

nek köszönni soha, vagy némelyektől elvétele, — nem szoktak. « Az úri osztály fiait is ez a szellem hatja át, a romlottság, felelőtlenség, munkakerülés, hengegés alulról jött tanuló-társaikkal szemben. Csak rájuk kell nézni s azonnal látni, hogy ezek már urak, akik alig várják, hogy a feudális fertőben elhelyezkedjenek s azt félszázadon át kiszolgálják, vezessék. Egyetlenegyben egységes, szervezett ez az ifjúság, a csalásban, minden komoly munka elleni szívós küzdelemben.

Hogyan és mire neveli az uralkodó politikai rendszer az ifjúságot ebben az »előkészítő poshasztóban? Arra, hogy megtanulja: neki semmi akarata, joga és szabadsága nincs. Voltaképpen már politikailag volt megfegyvelve a nép, kivált az intelligencia. Mameluk volt az egész világ. A mindenkori kormány aláztos szolgája. Móricz műveiben a tanárok általában félszeg, szánalmas figurák. A nevelő mindenki bábja, akinek ugyan van némi hatalom a kezében, de mégis úri »heccek« diákcányék céltáblája, belül, lelkében sebzett ember és szinte képtelen nemes hivatásának teljesítésére. Oly idegen ő is az anyaggal, mint a diák. Ereje nagyobb részét a fegyvelmezés foglalja le. Félórát magyarázott, szószerint, a tankönyvből, ezalatt az osztály aludt, aztán feleltetett, az osztály ekkor drukkolt. Tisztán memória kérdése volt a tanulás, ennek segítségével kellett beidegeznie, amit felülről ráparancsoltak. Nyolc éven át sose kellett önállóan gondolkodni.

A tanítási órák halálisan unalmasak, mert az anyagátadásnak szinte alapjellege az unalmasság, egyhangúság. Még a jólképzett tanár is, aki túlmegy a tankönyv keretein, azzal a borúlátással tanít, hogy tanítványait úgysem érdekli mondanivalója. Ilyen körülmények között érthető, ha Móricz sem szeret tanulni. Egyedül az irodalomtörténet óra volt számára értékes és élvezetes. Szeremley Barna óráin együtt haladt, együtt örült a szelíd, tudós típusú tanárral. Ezek az órákon vált elevené a történelmi múlt a régi magyar szövegelemlekben. A Halotti Beszéd, Temesvári Pelbárt, talán maga Bornemisza Péter is itt jut annyira közel a szívéhez; nem a nyelvi szokatlanságok, hanem a nyelv által fenn tartott élet kincses emlékei fogják meg.

A diákoknak érettségi előtt nem az volt a fontos kérdés, hogyan lehetne könnyen, eredményesen elkészülni, hanem még a jelesek számára is az, hogy az érettségi tételeket miként lehetne megszerezni. Volt »presztizs-jeles« diák, aki állítólag nyolc év alatt egyszer se nézett tankönyvbe. A híres orvos és a polgármester fia volt a két legrosszabb tanuló s vizsga után — érthetetlen módon — mindig átmentek. Az iskola már itt az ifjú Móricz előtt társadalmi osztályokra hull és a harc képét mutatja. A diákok egymást nem aszerint tisztelik, hogy valaki a maga erejéből, az osztályzat alapján milyen helyet vívott ki magának, hanem aszerint, hogy mi az apja. Semmi kétség, hogy az iskola politizál, — osztályiskola. Szemünk láttára bomlik rétegekre a csalásban annyira közös érdekszövetség. Az osztály központját egész természetesen öt fiú tartja megszállva: a gazdag orvos, a bankár, a polgármester és két földbirtokos fia. A leghátsó sarokban a tizenkét zsidó fiú áll számkivetetten és hevesen vitakozik. A harmadik réteg a plebs hat tanulója, mely se ide, se oda nem tartozott, sürkén, nyugtalanul mozogott. Végül ott van a tudósok, könyvszakértők kis csoportja, ebbe tartozik Móricz két-három társával. Ez a nyolcadik osztály képe a közelgő érettségi vizsga fenyegető árnyékában. A vád — mondanunk sem kell — nem Kisújszállást éri, hanem a milléneumi Magyarországot. A *Forr a bor*-ért és a *Bál*-ért egyetlen osztálytársa sem haragudott meg Móricz Zsigmondra.

Nyolcadik osztályos korára a kényszerű száműzetésben élő diák egyre több szerepet kezd vállalni. Roppant erők halmozódtak fel benne s ezek ellenállhatatlanul kezdik elragadni valamilyen küzdőtér felé. Szükségét érzi, hogy hasson környezetére, szervezve őket, egyszóval jelentkeznek a harc bizonyos kezdeti formái. Egész életét jellemzi ez az akarat: nem elég az irodalom, időnkint egész szenvedéllyel bele kell vetnie magát egy hirtelen felismert feladat kellős közepébe, teljes elszántsággal, harckészséggel. Sovány, szívós, testében, lelkében egészséges ifjú, már útközi a bajusza, kezdi összesodorni a végét. Döntő fordulatok állnak itt be világnézeté és jelleme fejlődésében. Alighanem itt történik már meg, — ő legalább is határozottan ezt állítja — átállása az elnyomottak oldalára.

A társadalmi rend, a tanári drill nyomása alatt is, időnkint meg-meglódul ez a problémátlan ifjúság. Ösztönösen követeli elkobzott szabadságát, persze a helyes utat nem találja. Ilyen lázadás-féle történik 1898. október 6-án Móricz osztályában, a nyolcadikban. A tanári kar úgy határozott, hogy erre a napra nem ad szünetet. Szeptember 20-a, Erzsébet királynő halála miatt ugyanis egész napos gyásznap volt. Ez az aulikusnak látszó túlbuzgalom, (amit Kiss Áron püspök, az egykori negyvennyolcas honvédtiszt is megró), a nyolcadik osztály nagy részét »tüntető hazafias sztrájk«-ra tüzeli. Mire a tanárok észrevették, az ifjak az udvaron át kilopództak az iskolából, tizennyolcan kivonultak a város szélére a honvéd sírhoz, kilencen pedig hazamentek. Móricz a *Forr a bor*-ban úgy teszi jellemzőbbé az esetet, mintha egyedül ő maradt volna otthon, ezzel azonban azt emeli ki, hogy neki, az igazgató öccsének bűnbak szerep jutott volna. Kitért hát előle, vállalva a meg-nem-értést osztálytársai, sőt bátyja részéről

is. Jellemző eset ez az ő helyzetére, magatartására. Bátyja, a helyettes igazgató, éppen véglegesítése előtt áll, nem hozhatja kellemetlen helyzetbe. Állandó anyagi gondokkal küzd, egy nagy családot kell eltartania. Féltőn szereti ezt az embert. Nagybátyja kissé szégyelli távolmaradását s mikor számonkéri, miért nem vett részt a tüntetésben, nem árulja el az igazi okot, hogy nem ért egyet osztálytársaival elvileg. Ez viszont már az osztály iránti szolidaritás. Az igazi oka távolmaradásának abból az elvi állásfoglalásából ered, hogy a tüntetőket nem hazafias lelkesedés, hanem a munkakerülés vezette, — minthogy a délelőttöt valóban longamétával töltötték el. Semmi elvi indítókka nem volt, olyan csíny volt, mint a többi diákcsinny. Nem bátor állásfoglalás, hanem gyáva szökés a feladatok elől. Úgy állítja be regényében, hogy néki mégis nagyon fájt az, hogy nem vette át az ügyet, és nem vitte bele a hazaszeretet lelkesítő, elragadó eszméjét. Nem gyáva volt, hanem gőgös, egyénieskedő, kényelmes. Ehhez hozzátehetjük, hogy tehetetlen is volt, helyzeténél fogva is, és nem ismerte még fel, csak kereste a szerepvállalás, a küzdelem módját. Ez az egész eset 8 óra előtt negyedórával kezdődött és játszódott le.

Ugyanakkor felébredt öntudata, önbizalma, mert habár a város, a szülők büszkén emlegették a csinyt, ő büszke volt a félreértésre, vállalta a magáramaradást. Egy ilyen eset is könnyen ráébredszthette, hogy az igazi feladat nem itt van, de akkor meg kell találni, hol van hát? Ráébred, hogy egy feladat sikeres teljesítéséhez szervezés szükséges, embereket kell a maga oldalára állítani, meg kell nyernie a bátyját is, az igazgatót. El kell jutnia az elvi tisztázódásig, hogy voltaképpen miért is harcol, látnia kell a dolgok nagy összefüggését. »Úgy tűnt fel az élet neki, mint egy végtelen munkaterület. Kimondhatatlan ismeretvágy és munkaszomjúság fogta el... Most döbbsent rá, hogy a Sertoriust úgy írta meg, hogy a szocializmus tanításait nem is ismeri.« — írja a *Bál*-ban csaknem négy évtized múlva. Persze ebben könnyen láthatjuk a Horthy-fasizmus korának már érett világnézeti visszavetítését, a probléma jelentős felnagyítását. Ez kétségtelen. De az is bizonyos, hogy a húszéves ifjúban, ezek a kérdések már csírájukban jelentkeznek s erre bizonyosság a Segélyegyletben végzett ifjúsági elnöki tevékenysége.

Az önképzőkör unalmas vasárnap-délelőttjeinek majdnem teljesen hátat fordít. Egész évi tevékenységéről a nyolcadikban csak annyit tudunk, hogy egy értekezésével most is megnyerte a tízkoronás pályadíjat. Címe: *Arany jelleme az Epilógus tükrében*. Az igazi feladat az ifjúság szociális helyzetének megjavítása terén kezd mutatkozni. A diákság nagyrésze szegény volt, tankönyveit sem tudta beszerezni, nagyon fontos ügy tehát a Segélyegylet anyagi erejének növelése, valamiféle átszervezés útján. A feladat nem könnyű, mert a vezetés tanári kézben volt, aki az ügyek vezetésébe, — habár az ifjúság szerve volt —, nem engedett beleszólni. A vallástanárral megelégedett évről-évre a szokott helyekről cseppenő bevételekkel, társadalmi gyűjtésnek maguk a tanárok is ellene voltak. Az egylet virágzóbb élete csak akkor érhető el, ha az ifjúság — s élén ő — kezébeveszi. Az alakuló és jelölő gyűlésen izgalmas harc állt be a vezető tanár elszigeteléséért, ez esetben az ifjúság egyhangúan állt mellé, még a közömbös úri fiúk, az ellenséges elemek is. Móricz elnök lett és külön helyiséget verekedett ki magának, a főbejárattól nyíló kis szobában intézte az ügyeket, osztotta a könyv- és tanszersegélyeket a rászoruló fiúknak. A Segélyegylet az ifjúság szerve lett és jól szervezett társadalmi gyűjtés, bál rendezése útján évi jövedelme felülmúlta az eddigieket. Pápay, az egylet pénztárnoka írja róla: »sokat foglalkozott Zsiga a Segélyegylettel, mint annak elnöke s tulajdonképpen az ő lankadatlan buzgalmának köszönhető, hogy olyan szép fejlődésnek indult, hogy később mindenkit el tudott látni tankönyvvvel.« Ma is élő tanárja, Barla Szabó Jenő így nyilatkozik erről: »nem veszem rossz néven a kedves tanítványtól, hogy leírásában engemet is, volt tanárját, a Segélyegylet volt felügyelőjét megpaskol. — Az ő határozott szelleme vezetésre volt hivatott, maga mellett még a vezető tanárban sem tűrt meg segítséget.«

A kis egyleti elnökség mostmár archimédészi pont lesz, erejét, önbizalmát, cselekvőkészségét megnöveli, legalább is eltűnik tehetetlensége, egyénisége felszabadultabb. Nem forradalmi átalakulásról van itt szó, addig még hosszú az út, de gondolkodása mintha új sínekre futott volna. Harc kezdődött el benne s magától kellett rájőnie több olyan problémára, melyet a kor felvetett s a kisváros, az iskola életében is adva volt. Ebben az évben folyik a Dreyfus-pör Franciaországban, az angol-búr háború Transvámban. A város szélén napi töprengő sétája közben mezitlábás parasztyerekek »angolokra és burokra« oszolja játszanak. Felkavarja az a kisvárosi társaságait is, nem szólva nagybátyja következetesen konzervatív állásfoglalásáról minden ilyen fontos kérdésben. Elvonultsága, zárkózottsága nem enged fel, habár a bizalom iránta már szinte teljesen mondható. Schwarcz Arthur — a *Forr a bor* Gondos Márkja —, aki csak VIII. osztályban lesz osztálytársa, Pápay véleményével megegyezően emlékszik vissza ezekre a dolgokra. Pápay mondja, hogy »magabazárkózó természet volt s ha néha együtt sétáltunk a városszéleket bejárva, mindig komoly témákra terelte a szót. Bizonyos vonatkozásban makacs is volt, mert álláspontját még az esetben is hosszan

védte, mikor az kézzelfoghatóan téves volt ; de aztán nyíltan be is ismerte álláspontja helytelenségét».

Ekkor már — világnézeti téren — kétségtelen szakadás következik be közte és nagybátyja között. A »két pólus« kibékíthetetlen ellentéte minden nagybátyjáról alkotott véleményében ott van a háttérben. Egészen világos ez az *Életem regényé*-ben. Az ellentét nem pusztán onnét ered, hogy az igazgatói pártfogás, tekintély oly terhes számára, hogy a diákok hosszú ideje nem mernek vele nyíltan beszélni sem, hanem onnét, hogy a Pallagi-ág, — az anya, nagyanya is — úri, arisztokratikus kötöttségű volt. Gyula bátyja a Gyulai vonal szellemi örököse, akinek egész műveltsége, könnyed, fölényes magatartása illatos szivarja mellől mindenkor megfelel az uralkodó áramlatoknak. Személyisége, varázsa kétségtelenül hatott rá, különösképpen természettudományos érdeklődésére. A könyveket, amiket itt mohón olvasott, nagybátyja polcairól vette le, benne megértő barátja, ugyanakkor olykor türelmes máskor heves vitaközörré is talált. Mindenesetre véleményében készen, tömören kapta meg a hanyatló, már imperializmusba hajló régi világ álláspontját. Lehet, hogy valóban itt történt meg az átállás a Pallagiak úri rendje mellől a paraszti ösök, a Móriczok oldalára.

Nevelése református egyházi iskolákban, anyai, nagyanyai részről puritán egyházas szellemben, kora vallásos világnézetének jegyében folyt. Az út még mindig a papi pályán van kijelölve. Tudjuk, hogy ennek a Pallagi-vonzásnak a pályaválasztás döntő pillanatában sem tudott ellenállni : bár nagybátyja Eötvös-kollégiumi tagságot szerez neki, a teológiára iratkozott be. De nem a vallás érdekelte, hanem egy vélt viszonylagos szabadságra vágyott s a család nyomasztó szegénységét így gondolta leküzdhetőnek. Kisújszállási gimnazista korában már legációba járt az ünnepekre, ismerős falvakba, Csécsére, Turistvándiba, nagybátyja kieszközölte, hogy azokra az ünnepekre ne kérjenek legátust a Kollégiumból. Ez anyagi haszonnal járt, amellett igen vonzotta a falu, élményeket is hozott, szindarabot, novellákat írt belőlük. (*Legátus, Az atyafiság, Házasodik a tisztelletes úr* stb.) Maga is mondja egyik későbbi visszaemlékezésében : »hatodik gimnazista voltam, már voltam legációban, jogom volt prédikálni«. (*A gólya hálás*). Mindemellett keserű csalódásai, józanító tapasztalatai voltak a vallás és az élet kettősségéről, ellentmondásairól gyerekkora óta. Már a Kollégiumban isten nevével zárták rá a kisdíakra a karcer ajtaját. Isten nevével általában mindig akkor ejtették ki, mikor az igazság, a társadalmi kérdés elérkezett volna az emberi megoldás lehetőségéhez s utána a legbecstelenebb dolgokat követték el ezzel a névvel. A gazdagság és szegénység kérdése is olyan »probléma« volt a hittan órán, »ami felette áll a véges emberi észnek, mint az istenség többi, nagy problémája«. S ezt hirdette az egész nevelési és politikai rendszer szelleme.

Olvasmányai sem adhattak természetesen mindenre kielégítő választ, pedig sokat olvasott. »Kisújszálláson a tanári könyvtár rendelkezésemre állt. Filozófusokat kezdem olvasni. Történetírókat : Macaulayt, Carlylet, Tainet, Leves Goethe életrajzát. Kemény Zsigmondot. Kemény Zsigmond Gyulai Pálját két teljes esztendeig olvastam.« — írja Jókairól szóló tanulmányában. Nagyon érdekelték a görög drámaírók, Shakespeare-rel itt ismerkedik meg. Mohón tanulmányozza Schopenhauert, jegyzetet, »reflexiókat« készít belőle. Ennek eredménye a bibliográfiailag eddig kimutatott első nyomtatásban megjelent írása, a *Debrecenti Ellenőr* egyik 1899. decemberi számában. (*Reflexiók Schopenhauer olvasása közben*.) A maturándus Nyilas Mihályról azt írja a *Bál*-ban, hogy : »voltaképpen a szocializmus volt az a probléma, ami az istenség kérdése mellett különösen érdekelte«. Az ilyen könyvek azonban nem jutottak el az ifjúsághoz, a tanárok sem ismerték, Pallagi sem tett ilyenről említést soha.

Bizalmas barátja és osztálytársa kölcsönözte egyszer neki titokban Büchner : *Erő és anyag* c. könyvét. Nagy hatást gyakorolt rá ez a könyv, de a vulgáris mechanikus materializmussal nem tudott megbarátkozni, visszariadt tőle, agyrémnek tartotta az egész elméletet. Idealizmusának köldökzsinórját, mely a családhoz, ekkori zárt, romantikus világához kötötte, nem tudta elszakítani tisztelve bámult barátjának, Rázsó Géának anyagelvűsége, ateizmusa sem. Ez a Rázsó Géza volt az egyetlen a kisújszállási körből, akit bizalmasul választott, de az az ilyen érzelmes kapcsolatot nem sokba vette. Két regényében Jákób Károly néven megalkotja kora materialista diákjának típusát, Bazarov magyar mását. Sokgyermekes szegény tanító fia, nagyon tehetséges, mindentudó, mindenben kiváló. Elsősorban a természettudományokban, fizikában, matematikában. Az évkönyvek tele vannak a nevével, mindenütt ott van és első, ahol jutalmakat, segélyeket, díjakat osztanak : önképzőkörben, tornaversenyen egyaránt. Ez a zömök, vállas, nyomott fejű és nagyhomlokú, rossz ruhájú fiú az abszolút erő, a kész világnézet, akinek már találmányai vannak tarsolyában. Flegmatikusan igazítja helyre órán a tanárok tévedéseit. A jövő tudósát képzeli el benne, de fékezhetetlen feltérési vágya, cinizmusa, durva anyagiassága visszatetszik benne, különösen akkor, mikor kijelenti, hogy neki a tudomány csak arra való, hogy vagyont szerezzen, meggazdagodjék. Géza fizikatanár lesz Pestén egy reáliskolában. 1918—19-ben a kismartoni katonai főiskola középiskolává átalakítására kap megbízást s annak igazgatója lesz. A Tanácsköztársaság bukása után állásából elbocsátják és röviddel ezután öngyilkos lesz. Vele az egyetlen is kapcsolatot

tart fenn, — sőt talán haláláig — mert egyik vallomásában kevés barátja közt említi, aki elhült, mikor ő az egyetemről kimaradt, hogy fró lehessen.

Társasági kapcsolata a kisvárosi családokkal alig van. Gyula bátyja rendkívül leköötött ember, igazgatói teendői mellett különböző bizottságok tagja, a helyi lap szerkesztője. Hozzá nem járnak, ő nem jár úgyszólván senkihez, így az érintkezést a várossal Móricz tanítványai látogatásával tartja fenn. Többször megfordul Rázsó Géza barátjáéknál, Szeremley Barna tanárja házában, ahol a fiatalon elhalt Szeremley Gyula osztálytársa lakott. Sokszor eljár Rázsó Jánosékhöz, egy kisbirtokos, gyermektelen házaspárhoz, ezeknél lakik Gyula bátyja édesanyjával, igazgatóvá választása előtt. Ennél a háznál ismeri meg a kúnsági parasztok életmódját, szokásait. Írásaiban többször visszaemlékezik arra a kedves légkörre, amit itt talált, a *Forr a bor* és a *Bál* Jákób bácsijáéknál. Ott találjuk ezeket az emlékeket *Térzene* c. elbeszélésében és a *Hortobágyi koksz* c. riportjában. Valahányszor Kisújszállásra jön, nem kerüli el ezt a házat, még 1932-ben is látogatást tesz, mikor a két öreg már régen elköltözött az élők sorából. Általában valami végtelen gyöngéd szeretet szárai fűzték a küzdelmes ifjúkoruknak, a forrágás éveinek emlékeihez.

Legtöbbször dr. Nagy János orvosék házában járt, akinek fia, Géza magántanítványa volt. Legtöbb emléke ehhez a házhoz fűzte. Itt találkozott a kisvárosi társadalom jellegzetes alakjaival, az értelmiséggel, nagygazda családokkal. Az orvosék háza elevebb társasági élet középpontja. Ennek rajzát kapjuk a *Vidéki hírek* c. hosszabb elbeszélésben. Itt találkozik Kerek Ferencel is, akit rokonai szálek fűznek az orvosékhöz. Itt hallja diákkorában a *Kerek Ferkó* történeteit, amelyek inkább Kerek Zoltánról szólnak, Ferenc híres, mulatós, korán elpusztult öccséről. Nagy Géza, aki regényeiben Kiss Pali néven szerepel, örökös tréfacsinaló, könnyűvérű, bohém fiú és férfi volt, sok tréfát űzött Zsiga barátjával is, akit »Zsiguczi fiámnak« szolgált és élete végéig ragaszkodó pajtása maradt. Az *Úri muri* Csörghéó Csulijában sok felismerhető vonását találhatjuk meg, főleg a tréfacsinaló »heccmajster« vonásait. Ennek a háznak később is szívesen látott vendége.

Sokat járt egyedül, magányos alkonyati sétákra. Ezek a séták ugyan inkább rohanások voltak, végig a város hosszú főutcáin, mellékutcáin, ki a város széléig, ahol már szelmalmok kalimpáltak és a végtelen fátlan pusztá tárukt a nyugtalan ifjú elé. *Gyalogolni jó* c. riportjában — és sok más helyen — beszél erről. »Én mindig nagyon szerettem a mezőn gyalogolni... Jaj, de remek az a gyaloglás! Egyszer Kisújszállásról gyalog átmentem Karcagra. Reggel öt óraker indultam, persze egyedül, mert olyan bolond meg egy nem akadt a kollégiumban, aki velem jött volna. Mikor társat verbuváltam, csak néztek rám a fiúk s nevettek. S annál jobban nevettek, mert én meglehetősen könyvmoly voltam. Talán azért is futottam ki minden este a város végére, ki a szelmalmokig, hogy a szél kifújhassa belőlem a fáradságot s a betűkőn szédült kimerültséget. Azt a karcagi utat sose felejttem el, mert az Alföldet akkor ettem magamba...«

Lányokkal komolyabb, tartósabb kapcsolata nem volt, vonzalmi, fellobbanásai természetesen akadhattak, ezekről azonban csodálatosképpen soha nem tudott meg senki semmit. Regényeiben, elbeszéléseiben ugyan naturalista kitarulkozással és részletezéssel rántja le a leplet ifjúsága fojtott, majd fel-feltörő kamaszos vonzalmairól, amik legációi alkalmával kis paplányokhoz, Kisújszálláson egy-egy szép parasztlányhoz, majd pedig egy eleven kis zsidó lányhoz, magántanítványához sodorta ideig-óráig. Ez utóbbi különben azért érdekes, mert Jászai Ármin ügyvéd lánykáját, aki a szolnoki polgári iskolában tett magánvizsgákat, nyolcadikos diák korában francia nyelvből korrepetálta. Nincs okunk kétségbevonni vonzalmát, kétségbeesett féltékenykedéseit, ezek azonban jórésztükben regényes intermezzók ilyen túlzott mértékben. Az ilyesmiket olvasva, azok csodálkoztak leginkább, akik őt közelebbről ismerték. Bár ha valóság volna is, távol állna attól az erkölcsi romlottságtól, ami akkor az ifjúság ösztönéletét jellemezte. Osztálytársainak egybehangzó véleménye, hogy ő egyike volt azoknak a keveseknek, akiről mindenki tudta, hogy ezen a téren feddhetetlen és sohasem járt a »8-asban«, a Nagyvendéglő különszobájában, ahová a nagydiákoknak illett eljárogatni, de megfordult ott néhány nőtlen fiatal tanár is.

Szelíd, egyenes lelkű és túlzottan komoly diáknak ismerte mindenki, aki ritkán nevetett jóízűen, inkább csak mosolygott. Társas érintkezéséből hiányzott a közvetlenség, félszeg volt inkább, mint udvarias, mert az őszinteséget a legszebb erénynek tartotta. Dohányt, szeszitalt sosem élvezett. Szórakozottsága egyszer-másszor addig fokozódott, hogy az utcán könyvből bújva csetlett-botlott el tanárai mellett, nem vette észre azokat, nem köszönt nekik. Karácson Béla tanárja ezt nyegleségnek tartotta és haragudott érte, Szeremley Barna szelíden figyelmeztette. Mindkettő különben osztályfőnöke is volt. A tanárok, — mint azt Schwarcz és Pápay volt osztálytársai állítják — nem mutattak vele szemben feltűnő jóakaratot, inkább bizonyos tartózkodásnak lehet nevezni, amit éreztettek iránta, ami néhány tanár részéről közeljárt a jóakarati hiányához. De őt ez nem izgatta, egykedvűen vette, eltűrte. A jóakarati hiánya, a gyanakvás az igazgató unokaöccsének szólt. A tanári karban ugyanis klikkek voltak

s az egyik érdekcsoport tagjai a fiatal igazgató működését megválasztása pillanatától kezdve bírálattal, sőt ellenszenvvel kísérték. Ennek ellenére a nyolcadikban megtartotta jeles színvonalát, (görög és német nyelvből van jó osztályzata). Érettségi dolgozatai azonban, — kivéve a jeles magyar irodalmi dolgozatát — csak jó és elégséges osztályzatot kaptak. Annak ellenére, vagy talán éppen azért, hogy az ellopott és előre kidolgozott érettségi tételeket az osztály vele is közölte és ő ezt elfogadta. A szóbeli érettségiben különben nem akart megjelenni, frónak nem kell érettségi, s nagybátyja megdöbbenésére visszautasította az Eötvös Collegiumban már előre, összeköttetések útján elkészített helyét.

Figyelemre méltó az irodalmi érettségi dolgozata, amelynek kevesetmondó, általános-ságokra csábító témáját, (*Irodalmunk állapota a jelen század huszas éveiben* volt a címe) alapos tárgyi tudással, társadalmi és irodalmi irányzatok helyes értékelésével, lendületes, egyéni stílussal dolgozta fel. Általános »jó« eredményvel érettségizett: a magyar, történelem és természettan tárgyakból volt jelese, német nyelvből elégséges, a többiből jó. A huszonkilenc tanuló közül senki sem lett jeles rendű, kilenc pedig elbukott. A pályaválasztásnál jogi pályára jelentkezett.

Tudjuk, hogy félévi debreceni teológiai kísérletezés után valóban a jogra iratkozik át és a vidéki újságíró, a minisztériumi díjtalan segédgyakornok harmadfél esztendő t húz ki a jogi fakultáson, hogy az anyai óhaj után az apai akaratnak engedelmeskedjék. *Ügyvéd* c. 1933-ban megjelent életrajzi érdekességű írásában így mondja el ezt:

»Az édesapám, mikor az érettségi bizonyítvánnyal hazamentem, azt mondta:

— Most mi akarsz lenni?

Világos szemei voltak, szürke szemek, úgy nézett velük, hogy rámvilágított, mintha a saját gondolatainak fényességét sugározta volna rám. Kérdése arra volt jó, hogy megmondhassa azt, ő mit gondol. Nem is volt kíváncsi arra, hogy én mit akarok, ő már alaposan megfontolta a csak tudomásomra akarta hozni meggyőződését.

— Legyél ügyvéd fiam, — s meg se várta az én választomat, amit úgyse tudtam volna vele közölni, mert hiszen mindent mondhattam, de azt az egyet nem, hogy író akarok lenni. És pedig azért nem, mert nem voltam biztos benne, hogy van-e tehetségem. Már megjelent egy versem, amit a szerkesztő azért adott ki, hogy nyomtatásban jobban meg fogom látni, »milyen gyenge«. Kisvárosi szerkesztő megengedhet magának ilyen szívbéli jóságot. Bölcs ember volt, ezt a megjelent verset, mint bűnjelet viseltem s csak annyi vigasztalt, hogy nem volt aláírva a teljes nevem, csak kezdőbetűk: talán az egész ország mégse vette tudomásul, hogy ennyire rossz vagyok költőnek. De viszont arra sem volt jó, hogy édesapám előtt erre hivatkozhassam. Ha pedig író nem lehetek, akkor teljesen mindegy volt, hogy mi leszek...«

Ez lenne tehát az első nyomtatásban megjelent írása egész bizonyosan kisújszállási diáksága idejéből, de hogy melyik vidéki újság közölte, nem sikerült felderíteni.

Az iskola elhagyása után sem szakadtak meg kapcsolatai a várossal, Gyula bátyját jogász éveiben is gyakran meglátogatta. Kéziratban maradt feljegyzései szerint itt írja 1901. novemberében *Hári bá' az Iliásban* c. három felvonásos bohózatát. 1902. februárjában is itt találjuk. 24—25-éről keltez egy *Poddy* című, három felvonásos operettet. Ugyanezt, ugyanitt május 15-én új változatokkal egészíti ki. Május 28-áról keltezi a *Csák Máté* c. elbeszélő költemény I—II. részének megírását. Ekkor már kapcsolatban van Holics Jankával, a vele való levelezést is pontosan iktatja.

Kisújszálláson ismerkedik meg Győre Károllyal, a gimnázium új zenetanárával. Győre 1900. március 18-án foglalja el állását, Dunavecseről jött ide, tanár és komponista. Eddig az éneket és zenét tanító tanította, most szervezték meg a rendes tanári tanszéket. A Győrével való ismeretségének az eredményei az operettszövegek és bohózatok. Ilyen az említetteken kívül a *Tanulmány a zsidogóban* c. szintén háromfelvonásos operett is. Győre zenéjéhez dalszövegeket, Kossuth-nótákat is ír, kortes célokra is. Ilyen a *Tulipányiláskor* c. közös kiadványuk, amely két zenésített kortesnótát tartalmaz *Kossuth apánk fiának, az első nemzeti képviselőválasztásának alkalmából*. Az egyik *Hej tulipán, tulipán* . . . kezdetű különösen sikerült, eleven, csipkelődő kortesnóta. A lobogós, művészhajú Győret »az én komponistám«-nak nevezi feljegyzéseiben. Afakja alighanem ott lappang az *Uri muri* Wagner figurájában. Szórakozott, mulatságos figura lehetett, aki még mellé gazdálkodott is, állatai, ökrei a megye legsoványabb jóságai voltak, nótát is költöttek róla a parasztok, így kezdődött: »Győre tanár jármos ökre, Leszaladt a folyóvízre...«

Pallagi Gyula 1901-ben megházasodik. Felesége egy csecsebecsékkel teleaggatott elkényeztetett sarjadéka a süllyedő dzsentri osztálynak. A »parányi fiatalasszony« 1902. márciusában ikreket szül. Mórlic 1902. májusában újra Kisújszálláson terem, a Janka iránti szerelem kétségei közepette felejtani jön. Itt írja a Pallagi házaspárról *Ágó és Theudelinde*

c. »hősi idill«-jét egy longobárd mese után. Merített papíron, selyemzsinórral átfűzve nyújtja át az örömszülőknék. Ezt a házasságot írja le *Szerelem* c. elbeszélésében (1914). Benne egy derűs-tragikus történet kapcsán érezeti meg szegény Pallagi különös, szomorú házasságát. Ónarcsképe is egyben a hánykódó jogásznak, akit emellett a szerelem kétségei is kínoznak. 1902. nyara ilyen kétségek között telik el. Rengeteget ír, mindenfélét nagylélekzetű Bajza-tanulmányát, verseket; olvassa Kossuth iratait, a *Kakas Márton* élclopot, Darwint, Shakespeare-t, politikai földrajzot. Augusztusban sűrűn levelezik Gyula bátyjával. Holics Jankával való kapcsolata megszakadóban van, Janka polgári álláshoz ragaszkodik. Legyen tanár, vagy valami efféle. Mintha valósággal ezt akarná megmutatni, hogy ilyen is lehet öbelőle, ugrik be hirtelen Kísújszállásra egy váratlanul megüresedett kiegészítő tanári szerepbe.

Szeptember elején a gimnáziumban hirtelen lemondás folytán üresen marad a latin-magyar tanári tanszék. Pallagi a szeptember 10-i gyűlésen a tanítás folyamatossága érdekében azt a javaslatot teszi, hogy »ezen helyettes tanári tanszékre 1902. szeptember havára Móricz Zsigmond IV-ed éves tanár jelölt, aki a tanítást azonnal megkezdheti, — ideiglenesen alkalmaztassék«. Az igazgatótanács elfogadja ezt a javaslatot. Móricz a kérvényt már szeptember 3-án megírta és elküldte a bátyjának, aki valószínűleg az állás megüresedését azonnal tudatta vele. Szeptember 10-én Lehr Albertet kereste fel, 11-én beiratkozott a bölcsészetre, valószínűleg eddigi teológiai és jogi tanulmányainak a beszámításával lett valahogyan egyszerű »negyedéves tanárjelölt«. Most ezeket írja munkanaplójába :

»Szept. 14. Kísújszállásra jöttem.

15. a tanítást megkezdtem. Este Kossuth Lajos 1848-ban.
Fogalmazás este 9—2 óráig.

16. délelőtt újra leírtam az egészet. Éjjel harmadszor is.

17—18. tanítás.

19. Előadták a színházban.

Itt meg kell állnunk : 1902. szeptember 19-én Kossuth születésének századik évfordulója van. Ezt az évfordulót »ünnepélyes dísszel s városunk közönségének nagy részvételével ültük meg az iskola tágas udvarán«, — írja Pallagi igazgatói jelentésében. Ez délelőtt folyt le. Este a színházban a diákok az új ideiglenes tanárnak, Móricz Zsigmondnak egy éjjeli fogalmazott és másnap letisztázott darabját adták elő. A darab — *Kossuth Lajos 1848-ban* — fennmaradt Móricz kéziratai között. Az egyfelvonásos, nyolc jelenetre tagolt »korrajz« ver-bunkosainak, Kossuth-nótáinak zenéjét Györe szerezte. »Történik egy alföldi faluban. Szín : a falu piaca, egyik oldalon a Kállay-kúria, másikon Sasné kis háza. Szereplők : Kossuth, Nagykállói Kállay Menyhért földesúr, Miklós fia, Sasné özvegy parasztasszony, Lukács fia, Terka lánya, Balajthy Ábrahám református pap, Koczog Péter rektor. Hajdu, káplár, kis-bíró, szolgabíró, nép, katonák, Kossuth kísérete«. Ennyi diákot mozgatott meg a fiatal préceptor a színpadon.

A darab cselekménye és mondanivalója röviden a következő. Miklós, a földesúr fia beleszeret Sasné jobbágyasszony lányába, Terkába. Nem törődik apja osztálygöggjével, nem fél a kitagadástól sem. Közli a falu papjával Balajthyval, hogy Terkát feleségül veszi. A pap jogosnak mondja érzelmét, mert hiszen ime »Szabadság, Egyenlőség, Testvériség« van írva Kossuth zászlajára. Kállay mennydörgős »attateremtetté«-vel átkozza Kossuthot, csak tegye erre a lábát, és kerüljön keze közé ez a jobbágylázító. Terkéért pedig hajdú jön, hogy robotba hajtsa, Sasnéra exekuciót küldenek és dobra ütik minden holmiját. Az utolsó nagy jelenetben jön a voltaképpen drámai kibontakozás ; megjelenik Kossuth és nagy beszédet mond. Mondanivalóját ugyan a drámai helyzethez alkalmazza, de retorikájába állandóan belejártszanak a július 11-i beszédének válogatott passzusai. Tájékoztatja a népet, mi történik szerte a hazában. Ilyeneket mond : »öröm és gyászhiót hozok a Kárpátoktól le az Adriáig . . . hat millió ember lett szabaddá . . . De a haza veszélyben van«. Kállayhoz fordulva a nemesi hazafiság pislogó úszkeit Berzsenyi ódáiból vett idézetekkel gyűjtja lángra. Oly sikerrel, hogy a földesúr beleegyezik fiának a jobbágy Terkával való házasságába. Kossuth maga adja áldását a frigyre, mely immár a nemesi-népi érdekegyesítés jelképévé lesz. Így éneklük aztán jobbágy és földesúr egyszívvvel együtt a Kossuth-nótákat Györe Károly zenéjére. A játék görögtűzzel ér véget.

A darab hű tükrö a kor fellengzős Kossuth-kultuszának. Drámai erő még nem jelentkezik, a dikció, különösen Kossuthé még mesterkél, de a típus, a jellemet már megfogja. A földesúr és Koczog rektor alakjában, úgyszintén az exekúcióban is már-már a *Ludas Matyi* csíráját érezzük. Munkanaplója így folytatódik tovább, szeptember 28-ig :

»Szept. 21. A két civis ötlete s első fogalmazás.

22—23—24. Tanítás. Olvastam sok mindenfélét.

Makóval, Gulyással, dr. Kovács Jenővel levelezés.

Letisztáztam a *Szerelem* Iskoláját s levéllel elküldtem Jankának.

Alig egy hónapig tartó helyettesítése idején magyart és latint tanított a III. és IV. osztályban. Ma élő egykori tanítványainak igen halvány emléküik maradt róla. Az új pályázat szeptember 28-án dől el, a tanszékre Olti Mózeset választják meg. Érdekes, hogy harmadsorban, oklevél nélkül, — Móríczt is jelölik. Ebben az évben különben, két Móríciz fiú is tanul, a kisújszállási gimnáziumban, Dezső már érettségire készül, Miklós V. osztályos. Sőt Pallagi László, otthagyva kovácműhelyét, öreg fejjel, igazgató öccse segítségével vizsgáztat s rövid időre itt telepszik meg, mint telekkönyvi írnok.

Zsigmond még októberben Kisújszálláson van, aminek bizonyosága, hogy egy Farkas Piroska nevű kislánynak az emlékkönyvébe verset jegyzett. Piroska ma is él és állítása szerint Dobos bácsi táncanfolyamán egy ösztánc alkalmával ismerkedtek meg. A lány tizenhárom éves. A futó ismeretség emléke ez a könnyed, játékos, talán nem is eredeti emlékkönyv-versike :

Kedves Piroska!

*Folyókba ömlenek források
És a tengerbe a folyók,
Szelek ajkán a sóhajtások
Egymásba által olvadók.
A világon semmi sem állhat
Magában. Egy törvényt követ:
Egyik a más lényébe olvad,
Mért nem enyémbé a tied?
Nézd, a hegyek az eget csókolják,
Egy hullám a mászt öleli,
Virág s lomb egymást átkarolják
Szerellemmel, vággyal teli.
Földet csókolja a napsugár,
Holdsugár a tengereket.
Ez a sok csók mondd, mit ér mind,
Ha te nem csókolsz engemet.*

Móríciz

1902. okt. 6.

Pallagi Gyula temetésén látjuk újra 1903. februárjában. Az alig harminchat éves fiatal igazgató január közepén influenzába esik. A sok munka, anyagi gond, erkölcsi felelősség felőrlő ellenállóképességét, szinte átadja magát a pusztulásnak. Egy régen betegeskedő barátjának ezt írja: »azon az úton, amelyre te oly régen készülsz, én már elindultam, az influenza nem egyszer szerzett már meglepetést a világnak...« Betegsége tüdőgyulladásba megy át és február 8-án sejtelve beteljesült: a krízist nem bírta ki szervezete, belehalt.

Móríciz Zsigmond, az egyre nevesebbé, országos hírűvé lett író élete végéig megtartja kapcsolatát Kisújszállással. Annak társadalmát, — s benne az ország képét, bajait, problémáit — még csak ezután figyeli és ismeri meg igazán. Országjárásába, életébe, műveibe mostmár szervesen beletartozik ez az alföldi kisváros a maga tipikusságával, sajátosságaival. Érdekes, hogy az egykori zárkózottság iskolatársaival szemben a *Hét krajcár* megjelenése után teljesen felengedett. Osztálytársaival valósággal keresi a kapcsolatokat, a legbarátságosabb közvetlenséggel beszélget el velük az elmúlt diák évekről. Schwarcz Arthur debreceni ügyvédet ottjártakor gyakran felkeresi. Kisújszálláson el nem mulasztja azokat a házakat felkeresni, ahol valaha járt. Megindító az az áhítat, ragaszkodás, amellyel ifjúsága emlékeit keresi és ébresztgeti. Elhozza »szerelmes Alföldjére« feleségét, családját is. Eljárogat az országos vásárookra, feltűnik ártatlan kíváncsi arca, amint a vásárosokkal, parasztokkal beszélget. Ott ül a süllyedő magyar mocsárvilágban, a vad, műveletlen, pusztuló birtokos kisurak közt és jegyvezet.

Az alföldi parasztvárosról, mint az elmaradottság megtestesüléséről rajzol eleven képeket műveiben. Sokszor felemlegetett nemzetgazdasági problémája az először itt látott »hortobágyi koksza«. 1923-ban ilyen című riportjában írja: »az első érzésem az undor volt és mély megvetés ennek a népnek az izlésével szemben. Huszonöt évvel ezelőtt, mikor Kisújszállásra kerültem diáknak, utálatlalt és rémülettel teljes érzést éreztem, mikor rájöttem, hogy mivel fűtenek ott a gazdaemberek. A kisújszállási udvarban hosszú sorban zárogatásra kivetett vályogot láttam, amint négy-öt rétegben egymásra volt rakva, likacsosan, hogy a szél járja.

— Tudja-e az úrfi, mi a tőzeg? — kérdezte hamiskásan a háziasszony, — igen derék értelmes, józú parasztasszony. — Mer ha nem tudja, hát ez az. Közelebről megnézve ismertem fel, hogy az istállóból kihordott szalmás trágya van vályoggá gyúrva. — Ebből építenek? — kérdeztem csodálkozva? — Ezzel főzünk! — Elszörnyedve s hitetlenül néztem rájuk, csak hosszas magyarázat után hittem el, hogy az egész városban a gazdanép mind istállótrágyával fűt.»

Levonja a tanulságot: Kisújszálláson nem trágyázzák a földet, meg is van az eredménye, mondja, mert »az utolsó tíz évben, ahányszor Kisújszállásra megyek, minden nyáron elpanaszolják a gazdák keserű érzéssel... hogy a termés minden esztendőben rosszabb, már a határ nagyrésze a vetőmagot sem adja meg...« És harcol ez ellen a káros népszokás ellen, amit a Hajdúságban is megtalál.

Megelevenednek műveiben e táj jellegzetességei, a szikes tavak, semlyékek, egykori nádasok világának maradványai, a pusztaság, ahol itt-ott állong egy vadkörtefa. Látjuk a város alatt a szélre váró malmokat, benn a hosszú poros főutcát, amelynek közepén most fúrtak egy ártézi kutat, e körül tolong az embervásár. A magas kerítések mögött meghúzódó rideg házakat, kopasz udvarokat látunk. A városháza körül egy-két emeletes épületet, egyik a bíróság, ahová a fiatal ügyvédbojtárok járnak tyúkperceikkel, másik a Nagyfogadó (»nagy-piszkos«), ahol a kevésbeszedű, vastagtréfájú civisek, kisurak spriccert isznak a perzelő hőségben, az idegeneknek, könyvvigéceknek harmadnapos sert mérnek. Ime, ezt a világot, melyet akár Kunterebesnek, akár Porvárosnak, vagy akárminek hívnak, itt látta meg, és ez a világ itt döbbsentette meg őt.

Móricz ezt a világot, valóságot a maga mozgásában, fejlődésében ragadja meg s ahogy leírja, ábrázolja, amit kiragad belőle, abban benne van sajátmagának, művészetének fejlődése is. Kisújszállásról vett témában benne rejlik Móricz fejlődésének halvány körvonala is. Hogy miként láthatta ifjúkorában például, annak érdekes dokumentuma a *Vidéki hírek* c. hosszabb elbeszélése. Már a *Fáklyát* is megírta, mikor ez megjelent, ez a derűs realizmussal írt, lazán összefűzött kúnsági képsorozat. A kisvárosi vezetőrétegnek, nagygazdáknak az életéből vette mondanivalóját, alakjai mögött mosolygó, megértő rokonszenvvel áll az író. Itt még az eseménytelen élet derűje, a kisvárosi vasárnapok verőfénye ragyog a Nagykúnság »tűzőzőn előtti ideje«-ből. A diák emlékei ezek, a »vaskor« kísérletezése, a móríci írások későbbi komor drámaiságát, kritikai élet hiába keressük. »Ránézek az emberek arcára és lerajzolom őket« — mondja az újságíróval s ebben egy kis öniróniát is sejtünk. Ott látjuk a diákot is a korrepetitor bumfordi nagydiákjában a doktorék uzsonnáján. Így láthatta akkor, mikor köztük élt.

A Kúnság regényét írja meg itt hallott történetekből, emlékekből a *Kerek Ferkó*-ban. Még akkor élnek ilyen legendák az uralkodó rétegekben, ahol ő is megfordul. A romantikus mult éled fel benne s ahogyan hőstét megformálja, meséjét kigondolja, a feudális konzervatív irányzat felé tesz egy lépést, visszafelé a *Hét krajcár*, *Sárarany* stb. után. Fejlődésének ebben az általános demokratikus szakaszában nem egyedülálló ez. Foglalkoztatja képzeletét e »különös fajtának«, ezeknek a »fekete embereknek«, a kúnoknak az életmódja, szokása. Hajlandó még elszigetelten, a magyar társadalmi fejlődésből kiszakítva látni őket, feloldani azt a rokonszenvet és idegenséget, mely benne él irántuk; Mikszáth után, sokkal kevesebb kritikával hajlandó olyan illúzióra, hogy a nagybirtok és a dzsentri még megmenthető, ha a néphez közeledik. A nép, a nomád pásztorvilág sokkal inkább etnográfiai érdekességként jelentkezik, mint már eddigi műveiben. Egyik alakját, annak elmondott régi meséjét, a halasi Dénes bátyóét a *Magyar Nyelvőr* 1879-es számából vette át szóról-szóra. Meglátja azonban már a dzsentrihez törleszkedő, annak pusztulására leső, ünneplőbe öltözött zsíros parasztságot, amelyről különösen Daruka Lukácsban teremt eleven, hiteles, undorítóan visszataszító típust.

A polgári demokratikus forradalom napjaiban, 1918-ban, amikor a földreform kezd puszta ígért maradni és elindul az író, hogy magát a népet szavattassa meg, december 8-án megjelenik Kisújszálláson is. Az ismerősök, a Kaszinó Egyetel tagjai a *Kerek Ferkó* híres fróját várják benne, a derűs történetek elbeszélőjét. Csalódásukra Móricz a földkérdés legizgatottabb problémáira tér rá. Erre a kérdésre azonban ez az értelmiségi réteg *nem*-mel felel. Több cikkében, később is megemlékezik erről, hogy mennyire elszakadt ez az értelmiségi a néptől, valósággal úgy él közötté, mint az angol gyarmaton élhetnek az angol urak. De gondosan összegyűjti ellenvetéseiket és huszonöt pontban viszi a parasztság elé, hogy mintegy szembe-sítve őket adja meg rájuk a választ.

Itt kerül szemtől-szembe először a kúnsági néppel, most látja meg ennek a városnak az igazi arcát, méri fel helyzetüket a szikes határ, a háború okozta nyomor perspektívájából. Nyoma sincs a romantikus »kún-szemlélet«-nek. Maga előtt látja a kettészakadt várost. A *Vasfejű kúnok* közt c. riportjában a vasfejűség már egyik oldalról az elzárkózást, másik oldalról pedig a konok, kártalaníthatatlan földosztás követelését jelenti. A nép ilyen egy-

szerű logikával válaszol az ügyész ellenvetésére: »A Kerek család, a Várady család hol szerezte a földjeit? Ajándékba kapta a királytól... De nincs király, nincs korona, a föld itt maradt a népek.« És Móricz ebben a népszavazásban határozottan a nép mellé áll. (*Népszavazás*. Esztendő, 1919.) Ezt s később a Tanácsköztársaság idején tanusított magatartását a város vezető körei sosem felejtették el azután. Az, hogy egyesek dühösen vitatták, tagadták Móricz emberi és írói nagyságát s a »gyáva diákra« emlékeztettek érveikben, mintsem műveire, — főleg ide vezethető vissza. A harmincas évek elején Pápay Pál előtt, — aki a forradalom idején hadifogoly volt — fanyar hangon emlékezik meg kisújszállásni szereplésével kapcsolatban az intelligencia magatartásáról s ezt a megjegyzést teszi: meg vagyok győződve, hogy nem azonosítottad volna magadat a kisújszállásiakkal.

Móricz nem törődött a véleményükkel, ismerte ezt a gerinctelen kasztot. Mintha mi sem történt volna, megkereste őket, leült közéjük, megtalálta velük a hangot. Írt róluk derűsebb színekkel, apróbb történeteket. Leleményes taktikával építette tovább figyelő-állásait, néki az élet kellett, modellek kellettek. Simon Elemér birtokost egyszer arra kéri, írjon, küldjön neki történeteket, anekdotákat. Küldözgetett is ilyeneket Simon. Egy idő után azonban, — mint mondta — oly »izetlenül kiforgatva«, elrontva a csattanóit, olvasta viszont történeteit a Móricz-íráásokban, hogy nem küldött többet azután. Kritikai realista korszakának kibontakozására nem kevés hatással vannak Kisújszálláson és környékén szerzett tapasztalatai. Nem hagyja ki felolvasó körútjaiból sem. Lemondóan konstatálja, hogy »Kisújszállásra még híre se jut el az új könyveknek«. (*Ez a magyar kultúra*). Mikor 1929. decemberében a *Nyugat* szerkesztője lesz és tiszteletpéldányokat küldözget, Nagy Gézának is küld, igaz, éppen ebben a számban jelent meg az *Esőleső társaság*. Ez a hadbíró-ezredes az, aki haláláig »Zsiguci fiannak« kész tekinteni és házat, vendégszeretétét mindig készen tartja számára. Móricz él is ezzel a vendégszeretettel s az *Úri muri*, *Forr a bor*, *Esőleső társaság*, *Rokonok* alakjai történeteit formálódznak itten. »Nagyon gazdag zsákmány volt számára akkor ez a város. Egyszerre kapott anyagot a *Forr a bor*hoz és a *Rokonok*hoz —, írja Móricz Virág az *Apám regényében*.

Ami még idilli volt a *Kerek Ferkó*ban, az már az *Úri muri*ban és az *Esőleső társaság*-ban a reménytelenség, pusztulás félelme képévé sűrűsödik a kunsági puszták felett. Döbbenetes képe az úri érzéketlenségnek, vadságnak, kultúrátlanlanságnak. Csupa leleplezés, nem törődve a modellek véleményével, mint azok sem, soha az övével, övele. A *Nyugat*ban megjelent cikkében Kisújszállást, Karcagot említi története színhelyéül, de a dszentri pusztulásának annyira tipikus, országos ábrázolásává válik, hogy modelljeit céltalan lenne keresni is. A vendégfogadó, ahogy »elbámulva, elborulva áll az alföldi izzó napsütésben, a ráboruló széles porkupola alatt, minden zuga és minden téglája élő tanúja a magára maradt magyar temperamentum vergődő és verekedő tombolásának...« nem is a milléneumi kor, — amelybe helyezi, — hanem a leplezetlen jelen: a Horthy-kor világa. Ugyanezt a halálos léghőrt érezzük a *Forró mezők* Nyírségében is. De a pusztulás talán sehol sem lehetett oly sajátosan és tipikusan érzékeltethető, mint ebben a kietlen, esőtlen, cserepes kunsági tájban. Az *Esőleső társaság*ban, s az *Öreg pásztor* c. elbeszélésében mintha hangban, attitűdében visszalépne egyet, hogy »ezt a becses, régi, nagyértékű osztályt« megérteni próbálja, de menteni már soha többé. Hallik minden sorából a végítélet kongása. Nem eső jön ide, hanem vihar.

Móricz típusalkotó, ábrázoló művészete, kritikai realizmusa bontakozik itt ki, egészen addig a magaslatig, ahol az alföldi városokból, kisebbekből, nagyobbakból megteremtí a *Rokonok* városát, a panamák lápvilágát, Zsarátnokot. Ez már egyikkel sem teljesen azonos: a táji, helyi jelleg tartózkodóan háttérben marad s mégis mindegyik benne van, egyéni vonásaival is, hogy mindegyik magára ismerhessen. Méltán láthatjuk benne eddigi fejlődésének, kritikai realista korszakának csúcását.

Írói fejlődésének harmadik szakaszában, a népforradalom útjának keresése idején, — pontosabban a *Bál* megjelenése (1936) után elszakad ettől a világtól, kapcsolatai megszűnnek Kisújszállással. Meghal őiákkori pajtása, Nagy Géza is. 1939-ben, mikor a Kerek család egyik tagja, Ferenc, a fiatal orvos meghallja, hogy film készül a *Kerek Ferkó*ból, felkereste Leányfalun, felajánlotta anyagi segítségét, tanyáját a felvételekhez. Élete utolsó — vagy utolsó előtti — tavaszán egy déli órában a gimnázium igazgatói lakásának ablakából az igazgatóék látták, amint bejön a kapun, a kertben fel-alá sétál, eltűnődve, feltartott fővel nézegeti, szinte méregeti, több mint négy évtizeddel ezelőtti ifjú éveinek színhelyét, aztán fejét lehajtva visszafordul és bő köpenyét összefogva kiballag a kapun. A lakásba már nem kopogtat be: új tanár lakik benne. Akkor már nincs itt senkije, se barát, se ellenség, akinél udvariassági vizitet tehetne, csak annyi időre, hogy szomjas tekintetét megitassa az ifjúkor emlékeivel.

A gimnázium homlokán ma az ő neve ragyog és bent a falában márványtábla örökíti meg egykori nagy diákja emlékét.